

MENTALITĂȚI ȘI ATITUDINI RELIGIOASE

ALE SAȘILOR ȘI MAGHIARILOR

FAȚĂ DE PREOȚII ROMÂNI TRANSILVĂENI (SECOLELE XVIII-XX)

Alexandru OFRIM

Un domeniu important de studiu al istoriei mentalităților este cel al sentimentelor, atitudinilor și comportamentelor religioase. Complexitatea spațiului transilvan și bănățean oferă un bogat și fertil material de studiu pentru istoricul mentalităților, interesat de restituirea universului mental și de viață al oamenilor din societățile trecute, de descifrarea felului în care aceștia vedeau lumea înconjurătoare, se vedeau pe sine și pe ceilalți.

Având ca atribut complexitatea, pe toate palierele: etnic, cultural, religios, politic, social etc., Transilvania și Banatul reprezintă spații cu o fizionomie specifică, ceea ce a condus la particularități ale mentalului individual și colectiv. Avem de-a face aici cu populații de origini diverse, cu tradiții istorice, obiceiuri și moduri de viață diferite. Există, apoi, o diversitate confesională: celor două mari confesiuni, catolicismul și ortodoxia li se adaugă variantele reformei și contrareformei.

Comunicarea de față are în vedere un aspect mai puțin cercetat al interferențelor: și anume cele care au loc la nivelul religiozității populare. Este vorba despre imaginea și rolul preoților români în sensibilitatea colectivă și în credințele religioase ale maghiarilor și sașilor. Ne vom opri asupra acelor practici ale preoților români care au impresionat mentalul individual și colectiv nu numai al românilor ci și al celorlalte comunități etnice din Transilvania și Banat.

Bogdan Petriceicu Hașdeu nota următoarele în volumul al II-lea al *Cuventelor den bătrâni*: „În Transilvania, când i se năzare unui sas sau ungur că a intrat dracul într-însul, el nu trimite după preutul său confesional, ci aleargă în ruptul capului la popa românesc, uitând că este de altă lege⁴¹. Constatările privind „necontestabila autoritate a popei ardelean asupra dracului” i-au fost prilejuite de o scrisoare primită de la George Barițiu (datată 13 aprilie 1879).

În această epistolă, Barițiu îi comunica lui B. P. Hașdeu despre unii preoți din Transilvania care își creaseră o mare faimă în meșteșugul „scoaterii dracilor” și îi oferea câteva cazuri concrete. Astfel, pe la 1837, preotul ortodox Climente Popovici din Cristian (lângă Sibiu): „scosese draci din mai mulți sași, cari veneau la el cu convicțiunea că necuratul nu-i lăsa în pace, le ia puterile, nu-i suferă să se apropie de nevestele lor. Popa săsesc se plânse episcopului său, carele denunță cazul la guvern”. Guvernul l-a tras la răspundere pe episcopul ortodox Vasile Moga care: „chemă pe popa Climente și-i zise necăjit: Vezi, ticălosule ce mi-ai făcut cu scoaterea dracilor? Să dai scris că nu vei mai cuteza să scoți draci din sași! Bietul popă Climente se rugă de iertare și declară în scris cu jurământ că, de-ar ști el că au intrat o mie de draci în sași, nu va mai scoate nici unu din ei⁴².

La Brașov, Barițiu a fost martor timp de șase ani cât a locuit în casa preotului Vasile Greceanu, la faptul că numeroși sași din lumea bună a orașului solicitau ajutor pentru vindecare: „am avut destule ocazii de a vedea cum veneau la el sași și mai ales săsoaice, chiar din burghezie, ca să-i vindece prin rugăciuni, pe ei sau pe vreun membru al familiei, căci nici un medic nu le poate ajuta, boala fiind de la diavol. Aceiași sași sau săsoaice da și liturghii; unii cereau să li se facă și maslu cu 5 sau 7 popi, firește pe ascuns, ca să nu afle preuții săsești. Popa Vasile se apăra, refuza, dar nu se putea să scape⁴³. Remarcăm faptul că avem de-a face cu asemenea credințe și în rândul populației urbane.

La Sibiu, ne spune Barițiu, era un avocat maghiar ale cărui fete sufereau de o boală pe care nici doctorii de la Viena nu au putut-o vindeca: „În fine, părinții, auzind că exorcismele popilor români – *olah popak* – vindecă, se duseră pe ascuns la parohul greco-catolic Antonie Veștemeanu ca să le cetească, ba dederă și liturghii. Ambele domnișoare s-au vindecat perfect; una e deja măritată, cealaltă e voinică ca un grenadir⁴⁴.

Parohul Alipiu Blașanu din Blaj era asaltat de sașii care solicitau slujbe și cetanii pentru vindecare. Acesta îl poftea afară, spunându-le: „Mergeți la popa vost, că e om cu minte și de treabă, Dumnezeu îl ascultă și pe el, numai voi să aveți credință. Sașii însă, năcăjiți sârmanii de boala lor cea de la diavol, nu-l slăbesc, ci-i replică cam așa: Bun e popa al nost, domnule porintie, da n-are ce-i trebui. – Bine, ce să aibă, voi să aveți credință! – Nu așa, domnule porintie: popa al nost nu are cruce se sporie pe dracu, nu are cu ce face fum să fugă dracul, nu știe rugăciunile potrivă de drac⁴. Așadar, simplitatea extremă a cultului protestant nu oferea credincioșilor sași suficiente „arme“ în lupta cu diavolul: crucea, tămâia, *Rugăciunile Marelui Vasile*.

Un alt caz relatat de Barițiu este cel al preotului ortodox Moldovanu, din comuna Sânmihai de lângă Turda, preot vestit pentru vindecările prin intermediul rugăciunilor. Numeroși maghiari calvini și antitrinitarieni mergeau pe ascuns pentru a solicita serviciile acestuia, până când, în anul 1876, ziarele maghiare din Cluj au cerut anchetarea și condamnarea preotului. George Barițiu i-a luat energic apărarea în *Gazeta Transilvaniei* și astfel, procesul nu a mai fost intentat. Oricum, comentează Barițiu: „de aici înainte popa Moldovanu va zice și el, imitând pe popa Climente de la Cristian, că nu va mai scoate draci din unguri și unguroaice⁵”.

Pentru a ne face o imagine asupra dimensiunii fenomenului, putem lua ca punct de plecare și presa maghiară transilvăneană de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care relata frecvent despre vindecările miraculoase săvârșite de preoții români. De exemplu, articolul lui Dosza Endre, *A popak*, în „Koloszar“, nr. 109 din 1888, dă cazuri concrete și nume de preoți din comitatele Solnoc-Dobâca și Mureș, renumiți prin cetaniile lor pentru „scoaterea diavolului“, vindecarea diverselor boli, găsirea obiectelor furate și alungarea greierilor din case. Un alt articol semnat de Nagy Istvan în ziarul clujen *Magyar Polgar* (nr. 15, 1888), *A roman népéletből (Din viața poporului român)* relatează despre aceleași practici ale unor preoți români din comitatul Turda-Arieș.

Cărturarul bănățean Simeon Manguia (1831–1890) în studiul său *De metafisica magică a credinței, imaginațiunei și a rugăciunei*, face ample referiri la practica exorcismului, întemeindu-se pe tradiția biblică, pe scrierile patristice, pe practicile bisericii romano-catolice și ale celei ortodoxe. În acest context, el observa că: „Un mare principiu fiziologico-psicologic există în credința poporului român, cum că atunci când oricare om este dat de rău și pentru secătatea și slăbiciunea simțită la inima sa, nu se poate însănătoșia cu medicina din apoteca (farmacie – n.n.) și alte mijloace, atunci trebuie să-și facă «pre-întărire», adică trebuie să se ducă la un preo cu leac să-l cetească, să facă rugăciuni pentru el contra datului de rău sau să se ducă la descântătoarea cu leac ca să-i descante pentru întărirea sufletului⁶”.

În continuarea expunerii sale, Manguia ne oferă o listă de „preoți cu leac“ care se bucurau de o mare faimă în Banat: preotul Teodosiu Miescu din Buziaș, la care veneau pentru „cetanie“ și germani romano-catolici, consistoriul catolic intentându-i un proces pentru aceasta; preotul Paul Botoșiu din Cuvin, la casa căruia în fiecare zi de miercuri și vineri era solicitat de români, sârbi, bulgari, germani pentru îndepărtarea vrăjilor și a duhurilor necurate prin „cetanie“; preoții Ioan Popovici din Petrilova, Fizeșanu din Toracu, Ioan Sârbu din Bănia, Ioan Suica din Broșteni.

Folcloristul Arthur Gorovei amintește în lucrarea sa *Descânțele românilor* că: „Eu însumi, în anul acesta (1930) am cunoscut, la Sibiu, un preot român, cu mulți clienți printre sași, care vin la el pentru a le face rugăciuni contra lucrării diavolești⁷. Tot Gorovei citează o lucrare a cărturarului sas Friederich Müller, *Siebenbürgische Sagen* (Brașov, 1857) care spunea despre proții români că: „Preoții lor apar deseori în legendele săsești ca exorciști“.

În romanul memorialistic *Luntrea lui Caron* al lui Lucian Blaga, există un personaj: preotul Vasile Olteanu din Cluj. După instaurarea regimului comunist, fiind scos din preoție din motive politice, își găsește o nouă ocupație: aceea de brodnic pe râul Mureș. Următorul dialog între autor și popa Vasile este interesant pentru cercetarea noastră: „«Am venit să-mi citești din psaltire, Vasile! Am auzit că te pricepi. Aș avea mare nevoie, căci sunt la mare încurcătură cu vremurile astea!», îi spun popii (...). «Dacă vrei îți ghicesc», răspunde popa (...). «Îți ghicesc, cu toate că nu-mi prea merge cu intelectualii. Ghicitul ăsta e pentru oameni simpli. La Cluj, cât am trăit sub ocupație ungurească, veneau la mine târgoveți, bărbați și femei, mai vârtos calvini, ca să le ghicesc din psaltire, dar și pentru felurite slujbe. Știi, calvinii, raționaliști cum sunt, caută pentru asemenea treburi, puse la ei sub opreliște, îndeosebi preoți români, răsăriteni, pe care ei și-i închipuie înzestrați cu daruri de taină. Cu totul în afară de slujbe, de magie și molitvelnic, nu pot trăi nici ei. N-am refuzat niciodată să împlinesc poftele oamenilor. Le ghiceam din psaltire și le făceam slujbe la dorință, de toate împrejurările. Îmi făcusem vad, căci vorba sfântului Pavel: de la altar trebuie să trăiască preotul⁸”.

În concluzie, ni se spune în aceste relatări despre faptul că unor preoți români ortodocși sau uniți li se atribuiau puteri miraculoase în îndepărtarea duhurilor necurate și redarea sănătății persoanelor afectate de acestea. Pentru înțelegerea fenomenului este necesar să facem o incursiune în universul mental al omului tradițional.

Dominați de un profund sentiment de insecuritate, de frici reale sau imaginare omniprezente, locuitorii satelor transilvane împărțeau neliniști și angoase specifice societăților agrare. Omul culturii tradiționale trăia într-o lume pe care nu o putea controla, lume populată de forțe ale răului, de ființe demonice, cauzatoare de maleficii, de boli și de moarte.

Boala oamenilor și a animalelor, lipsa de roade a ogorului și a grădinii nu erau „naturale“ pentru țăran. El vedea aici o intervenție divină (ca o corecție pe care Dumnezeu o aplică pentru păcatele omului), dar mai ales acțiunea unor agenți malefici. În comunitatea tradițională exista credința în forța excepțională a unor persoane (în special femei în vârstă) de a face rău, de a trimite boala sau chiar moartea asupra cuiva, să ia „mana“ ogoarelor și să fure laptele vitelor.

În general, în societățile tradiționale concepția despre rău este persecutivă: boala, nefericirea, eșecul personal vine de la altcineva, este trimis de o rudă, de un vecin pizmaș etc. Atunci când cineva simțea o stare de disconfort psihic sau somatic, când nu-i mergeau bine treburile în gospodărie, dacă nu avea noroc în dragoste („legarea” căsătoriilor la fete), puneă aceste stări de fapt pe seama duhurilor necurate trimise ca urmare a unor acțiuni vrăjitoarești („făcături”).

Credința în farmece și vrăji, atât de răspândită (chiar și astăzi!) în satul românesc tradițional, nu poate fi explicată decât în contextul relațiilor umane din interiorul comunității. Vecinul de casă sau de țărină, o rudă apropiată, un consătean, mânați de invidie sau de o răzbunare personală, sunt potențialii dezlănțuitori ai forțelor malefice. Dirijarea maleficiilor putea fi făcută de către aceste persoane, dar, de cele mai multe ori, se recurgea la intermediari, la bătrânele recunoscute în comunitate ca având puteri vrăjitoarești.

Remediul era unul singur: apelul fie la procedeele magiei demestice, fie la o altă vrăjitoare pentru a „desface” vraja prin intermediul descântecului.

După ce a încercat toate remediile, atunci când se găsea dezarmat și învins în lupta sa cu presupusul supranatural malefic, când necazurile se abăteau asupra gospodăriei sale, omul tradițional își sacrifica mai multe zile de lucru și mergea în satul vecin sau mai departe, în căutarea unui personal mult mai puternic decât babele descântătoare și ghicitoare: la preotul vestit pentru puterile sale tămăduitoare.

De-a lungul secolelor, în toate societățile, puterea asupra corpului aparținea domeniului sacralui, iar medicina a fost practică de sacerdoți. În Evul Mediu toată știința medicală s-a concentrat inițial în mănăstiri. Boala era considerată ca o pedeapsă de la Dumnezeu, dată celor păcătoși. Dumnezeu, care L-a creat pe om, nu îngăduie totuși ca diavolul să distrugă Creația sa. De aceea, el protejează pe om punând bariere acțiunii malefice a diavolului. Ortodocșii cred că Taina Sf. Maslu poate, în anumite cazuri, să-l scoate pe bolnav de pe patul morții; pocăința și rugăciunea pot vindeca de o manieră vizibilă atât sufletul cât și corpul.

În comunitatea tradițională, mai mult decât astăzi, preotul – prin harul său și prin cuvântul Scripturii – era o prezență de neînlocuit. Dintre puterile care-i sunt conferite de sacerdoțiu, acela al intercesiunii era privit ca fiind cel mai eficace. Dacă preotul putea interveni și media pentru vindecarea, mântuirea sufletului, atunci la fel de bine putea face același lucru și pentru vindecarea trupului.

Religia, biserica, sacerdoții erau privite ca depozitarele unor puteri supranaturale, care puteau fi solicitate de credincioși în vederea unui ajutor practic, erau o speranță pentru depășirea greutăților vieții, a grijilor cotidiene. În jurul bisericii, a ritualului, a obiectelor sfinte și a preoților – ca mediatori între om și Divinitate – a apărut un întreg univers de credințe care privesc viața omului, boala, vindecarea, moartea etc.

Oamenii bisericii au avut un rol important în aceste practici și credințe. Faptul ne apare firesc, de vreme ce mult timp ei au fost aproape singurii care dețineau știința scrierii și a cititului. Apoi, clerul de jos împărțea aceeași mentalitate comună cu enoriașii. Preoții nu puteau să se sustragă presiunii culturii tradiționale, atitudinilor și comportamentelor, obiceiurilor și credințelor existente în rândul celor din care făceau și ei parte. Clerul de jos a fost întotdeauna mai aproape de oamenii din parohia lor decât au putut fi ierarhii bisericii – acei oameni învățați, cu o solidă cultură teologică.

Potrivit mentalității tradiționale, boala era o prezență străină în corpul bolnavului, fiind cauzată de duhuri necurate. Aceste duhuri puteau fi alungate prin îndeplinirea unor ritualuri de exorcizare. Biserica ortodoxă a admis exorcismul, văzând în acesta manifestarea puterii directe a Duhului Sfânt, a harului care se manifestă prin anumite persoane⁹. Preotul este recunoscut ca purtător al unei puteri sacre, a cărei intervenție produce efecte benefice, purifică, vindecă. El are, în cele din urmă, responsabilități în lupta cu diavolul, este omul care, prin vocația sa, intră zi de zi în contact cu lumea nevăzută. Prin harul său, el poate să poruncească duhurilor necurate, să le înfricoșeze și să le alunge.¹⁰ Iisus însuși a fost un exorcist, alungarea demonilor fiind unul dintre semnele mântuirii pe care El o aduce. Textele liturgice, literatura patristică, scrierile hagiografice, cărțile de rugăciuni, scrierile apocrife – conțin numeroase referințe la puterea credinței și a simbolurilor religioase în lupta cu demonii. Semnul Sfintei Cruci, agheasma, icoanele făcătoare de minuni, moaștele sfinților, rugăciunile și citirea din textele sacre alungă demonii și vindecă bolile pricinuite de aceștia.

Recurgerea la aceste obiecte și simboluri religioase este motivată prin prestigiul sacralui, care potrivit mentalității tradiționale, oferă protecție în fața imprevizibilelor pericole care pândeau viața oamenilor, asigură vindecarea și alinarea suferințelor. În Biserica Ortodoxă este recunoscut rolul terapiei duhovnicești – citirea unor cărți bisericești, în special *Psaltirea* fiind impusă de duhovnici ca remediu spiritual de vindecare a sufletului, dar și a trupului. Citirea *Psaltirii* – carte de canon – este un mijloc de curățire sufletească și căință. Când Cartea Sfântă este citită, ea are o eficacitate supranaturală conferită tocmai de conținutul ei. În actualizarea prin lectură, puterile taumaturgice se propagă de la conținut spre conținător (cartea ca obiect) și de aici la cel care solicită tămăduirea.

„Cititul” în biserică, pe capul bolnavilor, este atestat și în documentele transilvane și bănățene. Pe temeiul legislației sanitare introduse la sfârșitul secolului al XVIII-lea de către împăratul Iosif al II-lea, au fost luate unele măsuri de combatere a epidemiilor. În acest sens, a fost interzisă în Transilvania, printr-o ordonanță din 1787, practica aducerii bolnavilor la biserică pentru a li se citi pentru vindecare de către preoți: „De acum înainte, la cei de legea grecească, uniți și neuniți, obiceiurile de a aduce betegi la biserică, a le face rugăciuni, a trece cu darurile preste ei și mai ales *pre cap a le ceti Evanghelia* (s.n.) să se strice, și aceste rele obiceiuri deobște oprite să se vestească cu această înțelegere.”¹¹ Episcopul de Vârșet cerea printr-o circulară (1787) adresată preoților români din regiunea grănicerească a Banatului ca: „de acum înainte după obiceiul ce au fost până acum, cei betegi în biserică să nu aducă și acolo peste ei obicinuitele

rugăciuni să nu citească, din aceste pricini pentru că mulți, fiind îngrecați cu beteșug lipitoriu și pre alți oameni ce vor fi în biserică poate să treacă.”¹²

Încercarea de a supune duhurile necurate prin cuvânt a dus la apariția unor formule consacrate, a unor rugăciuni speciale. Cel mai vechi exorcism cunoscut la noi datează de pe la 1500, când un preot român a scris o rugăciune pentru scoaterea dracului, în slavonă, tradusă ulterior de popa Grigore din Măhaciu.¹³ Cel mai vechi text tipărit, care conține exorcisme, este un *Molitvelnic* din 1650 unde găsim trei rugăciuni: *Molitvă casei când are vreo supărare de drăcii, farmece și făpturi drăcești, Rânduiala cu rugăciune pentru cei ce se tulbură de duhuri necurate și bântuiesc. Rugăciunile, adică blestemele Marelui Vasile către cei ce pățimesc de diavoli și la toată neputința.*¹⁴ Cel mai cunoscut exorcism al bisericii răsăritene sunt aceste rugăciuni ale Sfântului Vasile cel Mare. Prin ele, diavolul este blestemat, arătându-se toate însușirile și modalitățile prin care acesta lucrează împotriva oamenilor.

Rugăciunile Sfântului Vasile sunt citite mai ales celor „îndrăciți” – posedați, alienați mintal sau epileptici. Dacă în mentalul popular, bolile aveau sorginte diavolească, atunci cu atât mai mult bolile nervoase, prin tabloul lor clinic, erau considerate ca fiind manifestări ale diavolului, care „muncește” înfricoșător pe bolnav. Posesia diabolică se producea atunci când Satana intră într-un corp uman și își impune voința asupra sufletului acestuia. Singurul remediu este exorcismul prin care demonul este alungat din corpul pe care a pus stăpânire. Iată de ce diavolul nu putea fi scos decât cu slujbe, cu rugăciunile citite de preoți sau călugări, folosirea moaștelor, a icoanelor făcătoare de minuni, stropirea cu aghiazmă.

Credincioșii solicită citirea *Rugăciunilor Marelui Vasile* nu numai în aceste cazuri excepționale ale posedării demonice directe ci și pentru înlăturarea piedicilor sau necazurilor din viața lor, care sunt considerate tot lucrări ale diavolului, prin intermediul farmecelor ce i s-au trimis de către dușmani. În *Molitvelnic* este prevăzută „Rânduiala care se face la casa sau locul ce sunt supărate de farmece sau de descânțece”: cel ce dorește să i se citească aceste molitve, trebuie să postească în ziua aceea, să facă acte de milostenie, să se măturisească și să se roage lui Dumnezeu. În rugăciunea care se citește de către preot, diavolul este blestemat: „Precum se stinge focul, să se stingă și cum se topește ceara de fața focului, așa să piară diavolii cei fermecători și descântători de la fața lui Dumnezeu.”¹⁵

Aceste slujbe (ieurgii) oficiate de preoții români și având ca scop scoaterea și curățirea credincioșilor de sub influența puterilor demonice, au impresionat profund mentalul colectiv, ducând la întărirea sentimentului de securitate a oamenilor. Preoții exorcizau necunoscutul, îndepărtau angoasa, neliniștea, fiind de un real ajutor psihologic celor aflați în suferință sau necaz. Am văzut că nu numai românii ci și maghiarii și sașii erau tentați să apeleze la aceste forme religioase de alungare a bolilor și a nenorocirilor. Funcționează aici legile unei psihologii colective care eludează rigurile dogmei propovăduite de religia normativă, oficială și care – iată – duce la traversarea frontierelor dintre confesiuni. Credincioșii reformați sau romano-catolici încalcă prescripțiile canonice, văzând în practicile preoților români o cale de salvare, o intervenție benefică în viața lor personală.

În fața neputinței, a enigmei intolerabile a bolii, a non-sensului acesteia și în absența unei salvări din partea medicinei, apartenența confesională nu mai funcționează rigid, evadează din modelul canonic.

Avem aici două discursuri care interferează: cel al elitelor clericale – de respingere și de delimitare clară, în timp ce la nivelul maselor anonime a mirenilor se face abstracție de orice diferență doctrinară, dogmatică. Dimpotrivă, elementele de diferențiere ale cultului ortodox (crucea, cădelnița cu tămâie, rugăciunile specifice, „cetania”) sunt văzute de către credincioșii maghiari sau sași ca elementele care garantează eficiența actelor de vindecare. Așadar, are loc o întâlnire pe terenul mentalităților religioase, a sentimentelor și a atitudinilor general umane, dincolo de diferențele etnice, confesionale, sociale etc. Aceste realități ale vieții rurale și urbane transilvănene demonstrează o dată în plus multiplele interferențe care s-au produs în acest spațiu, nenumărate punți de cunoaștere și apropiere între români și celelalte comunități etnice.

Cercetarea acestor fenomene este departe de a fi încheiată, datorită faptului că ele persistă și în contemporaneitate. Rezistând presiunilor de tot felul, practic ca și cele descrise mai sus s-au perpetuat până în zilele noastre și chiar au dimensiuni de nebănuite în ultimul deceniu. Și astăzi există preoți renumiți pentru harul lor vindecător, la ușa cărora se prindă mulțimi de oameni aflați în suferință. O cercetare recentă (din 1996) a universitarului clujean Keszeg Vilmos, *Preotul ortodox român și mitologia sa în folclorul maghiar transilvănean*¹⁶ ne confirmă faptul că numeroși credincioși maghiari se numără printre cei veniți să solicite ajutor de la preoții români.

În concluzie, putem afirma că avansând în cercetarea acestor aspecte, se pot descoperi nebănuite fire care au legat și leagă în continuare oamenii din spațiul transilvan, spațiu ce are uneori, falsă reputație a unei reciproce intoleranțe.

RELIGIOUS OUTLOOKS AND ATTITUDES OF MAGYARS AND SAXONS TOWARDS ROMANIAN PRIESTS LIVING IN TRANSYLVANIA (THE XVIIITH – THE XIXTH CENTURIES)

The essay shows a less researched aspect of collisions, that is at the level of popular religiosity, between the image and role of the Romanian priests and the collective sensibility and religious convictions of Magyars and Saxons.

NOTE

1. *Op. cit.*, ediție îngrijită de G. Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1984, p. 142.
2. *Ibidem*, p. 143.
3. *Ibidem*.
4. *Ibidem*.
5. *Ibidem*.
6. În *Călindariul julianu, gregorianu și poporalu român*, Biserica Albă, 1883, p. 37.
7. În vol. *Literatură populară*, II, ediție îngrijită de Iordan Datcu, București, Editura Minerva, p. 57.
8. Ediție îngrijită de Dorli Blaga, București, Editura Humanitas, 1990, p. 222.
9. Vezi Jean-Claude Larchet, *Teologia bolii*, Sibiu, 1997, p. 97–104.
10. Vezi pr. Vasile Coman, *Exorciștii în dreptul bisericesc*, Brașov, 1945.
11. G. Brătescu, *Grija pentru sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1521–1820)*, p. 46–47; Aurel Răduțiu, Ladislau Gyemant, *Repertoriul actelor oficiale privind Trasilvania tipărite în limba română 1701–1847*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 166.
12. I. Galfy, E. Băcilă, *Date antiepidemice în circularele episcopoești din regiunea grănicerească bănățeană (1784–1855)*, în vol. *Din istoria luptei antiepidemice în România*, sub red. G. Brătescu, București, Editura Medicală, 1972, p. 176.
13. B.P. Hasdeu, *Op. cit.*, vol. II, p. 142–144.
14. Arthur Gorovei, *Op. cit.*, p. 39.
15. *Molitvelnic*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1971, p. 334–336.
16. *A roman pap és hiedelemköre a mezöségi folklórban*, în „Ethnographia“, 1996, nr. 1–2, p. 335–369.